

A nemzetállami szuverenitás közjogi fogalmának védhetősége, és ami azon túl van...

Vázlat a probléma állásáról a XXI. században

SZIGETI PÉTER

A szuverenitás fogalmának vizsgálatánál abból a tudományelméleti megfontolásból indulunk ki, hogy a valóságos és jelentős tudományos problémák nem pusztán „az élet értelmetlen végtelenségéből” a szubjektív érdeklődés által kiválasztott tárgyat jelentenek (à la Max Weber) – bár a személyes érdeklődés, a kutatói motivációk is kétségtelenül belejátszanak a tárgyválasztásba –, azonban az objektív felhajtóerők még döntőbbek: ugyanis ha fennállnak, sokakat kutatásra motiválnak. Így volt ez a korábban és ma is a szuverenitás kérdéseivel kapcsolatban. Csakhogy egykor az anyagi felhajtóerőket és a szellemi muníciót a feudális abszolutizmusokat felváltó nemzetállami integrációs formák jelentették, a jelenkorban azonban más a helyzet. Az elmúlt évtizedekben a globalizációs folyamatok nyomán az aktív adaptáció magatartásával vagy annak valamiféle késő nacionalista ellenreakciójaként jelenik meg a szuverenitás-védelem, vagy éppen a regionális integrációs kényszerek nyomására kell másként átgondolni a szuverenitás szerepét és érvényességét. Ma ez a kihívás éri a társadalomtudományok képviselőit.

A nemzetállami szuverenitás a XIX. századi tudományossághoz kapcsolódott, ahol a múltbeli társadalmi jelenségek egyediségére alapozott idiografikus történetírást alapvetően három, jelenre koncentráltó nomotetikus társadalomtudományi szak egészített ki: a termelést és a piacot vizsgáló közgazdaságtan, az államot-politikát vizsgáló államtudományok (*Staatswissenschaften*) és a *société civile*-t vizsgáló szociológia. Ennek a felosztásnak a kialakulásában öt vezető ország játszott szerepet (Franciaország, Nagy-Britannia, USA, majd Németország és Olaszország), és nem véletlenül: a polgári nemzetállami fejlődésben élenjáró centrum országok saját tudományossága adta mindenki más számára az érvényes mintákat. Ha pedig vannak általános törvényszerűségek, akkor az ezekben az országokban kialakult és egyben ország-kötött metodikák (forráskutatás, levéltári munka, empirikus vizsgálatok, és így tovább) másutt is alkalmazhatóak: az elemzés tárgyai diakronikusan és szinkronikusan is a polgári nemzetállamban mint az elemzés egységében lezajló

folyamatok voltak. Ekkor lehetett több tudományágban érvényes, *generalizáló fogalomnak tekinteni a szuverenitást* (annak fontos közjogi karakterisztikumával, amely nem idegen sem a kelsen-i jogász-államfogalomtól, sem a Jellinek-féle általános államtani megközelítéstől).

A rendi társadalom-felfogással szakító újkori szerződéselméletekben a szuverén népet politikai közösséggé szervező nemzeti szuverenitást már csak jogiasítani kellett a belső és a külső szuverenitás oldal megkülönböztetésével ahhoz, hogy adekvátan fejezze ki, hogy az államközi kapcsolatok domináns szereplője a nemzetállamokra tagolódtott világ.

Ahogy azonban a nagy civilizációk (India, Kína, Perzsia, arab világ) léte a gyarmatosítások és a fellendülő világkereskedelem nyomán éppen a nyugatiak kezdtek komolyabban felismerni és kutatni, úgy alakultak ki új, egyben demokratizáló társadalomtudományi diszciplínák: antropológia, etnográfia (bennük a *field research* módszereivel), összehasonlító jogtudomány. Innentől „megérteni a világot” azt is jelentette, hogy „másokat” tanulmányozni: az orientalizmus kikezdte a túláltalánosító Európa-centrizmust, és új perspektívákat nyitott: fejlettségkritériumok, alulfejlettség, egyenlőtlen fejlődés, modernizáció, függés, jogátvitel tanulmányozását.¹

A szuverenitás hagyományosnak nevezhető fogalma hozzájárult a nemzetállamok konszolidálásához. A nemzetállamok egységes nemzeti jogrendszerét alapozta meg, amelyre a nyereség-esélyeket a racionális piaci kalkulációra alapozó kapitalizmus jogbiztonságának is szüksége volt, a feudális partikularizmus és az abszolút monarchia önkénye után. Ez volt hosszú időn át a történelmi funkciója, amely Max Weber interpretációjában a legális uralomhoz, a legitim uralom egyik típusához vezető nyugati racionális államfejlődésben mutatkozott meg legtisztább formájában. Itt a gazdasági racionalitás mellett szükségessé vált, hogy fokozatosan kiépüljön a hivatali racionalitás is, a szakképzettségen, a specializáción és a hierarchikus munkamegosztás koordinációján keresztül racionálisan szervezett közigazgatás mechanizmusaival. Az igazgatás jogiasodása, azaz normatív szabályozottá válása a közigazgatási joggal csak a XIX. század derekától indult el Franciaországban,² amit a németek, majd mások is követtek. Bizonyos értelemben csak a jognak alávetett közigazgatás szüntette meg az emberek alattvalói helyzetét, s tette őket citoyenné. Új közjogi státuszuk jelentősége éppen az volt, hogy innentől többé már nem az igazgatás tárgyai voltak, hanem ügyfelek az igazgatást végző hatóságok előtt. Olyan jogalanyisággal rendelkező állampolgárok, akiknek az eljárás tárgyát képező ügy a jogaikat, jogi helyzetét vagy jogos érdekeiket érinti.

¹ Érvelésünk sok szempontból a Wallerstein vezette *Gulbenkian Bizottság* jelentésére támaszkodik (2002).

² Chalvidan, Pierre – Henri-Houteer, Christine: *Manuel pratique de Droit Administratif*. Eyrolles Université, Paris, 1991.

Mielőtt továbbsmennénk, pozicionáljuk és definiáljuk megközelítőleg közvetlen tárgyunkat, a közjogban érvényes szuverenitás fogalmát (amelynek természetesen államelméleti relevanciája is van, hiszen, csak egyetlen okot hozva fel, nincs közjog állam nélkül). Történetileg az abszolút monarchiák idején vetődött fel a szuverenitás modern problematikája, Jean Bodinnél és Thomas Hobbesnál, az előbbinél a pápaságtól és a császárságtól független világi hatalom megalapozásaként. Az abszolút monarchiák pedig a polgári nemzetállami fejlődésnek nyitottak teret.³ Innentől válnak a modern államok a néptől és a társadalomtól egyaránt elkülönült, szuverenitással rendelkező közhatalommá.⁴ Fogalmilag a jogi szuverenitás ma is azt jelenti, hogy az adott területen élő népesség feletti főhatalmat gyakorló állam *autonóm módon, saját maga* határozza meg alkotmányát, államszervezetének belső felépítését és jogrendjét, kifelé pedig *saját nevében* lép nemzetközi kapcsolatokban, és pedig nemzetközi jogi jogok és kötelezettségek alanyaként. Belső jogrendjének érvényt is kell tudnia szerezni (ezt nevezhetjük a jogérvényesítő képesség afféle hatékonysági minimumának), mert ennek hiányában anarchikus állapotok vagy kettős hatalmi helyzetek keletkeznének. Az ilyen helyzetben lévő országoknál nincs szó szuverenitásról, hanem a főhatalom érvényességét és érvényesülését lerontó osztott hatalomról.

A XX. század második fele a világháborúk és a kolonializmus megszűnésével új kihívások elé állította a társadalomtudományokat: a kölcsönös függés növekedése életre hívta a világgazdaságtant, a geopolitikai világrend erőviszonyainak elemzését, majd az 1960-as évektől a világrendszer-kutatás kialakulásához vezetett. Ezért a nemzetállam mint létező entitás ma már nem egyedüli tárgya az elemzésnek – amint ez mintegy 200 éven át, a nemzetállam fénykorában természetes evidencia volt. Ennek oka, hogy új szereplők jelentek meg: transznacionális korporációk (a továbbiakban TNC-k), amelyek behálózzák a világgazdaságot; regionális integrációk; szabályozó intézmények (WTO, IMF, World Bank, hitelminősítők „szuperstruktúrája”). Ezek az entitások egyben erodálják a nemzetállamok egykor talán legfontosabbnak hitt összetevőjét, a nemzetgazdaságokat azzal, ahogy re-regulálják az érintkezési viszonyokat. A szuverenitás fogalmi érvényessége ezért az alkotmányjogra és a nemzetközi jogra korlátozódott. Minisztériumot ma is el lehet nevezni nemzetgazdaságinak, azonban a külföldi tőkék anyaországi jelenléte és az anyaország tőkéseinek külföldön tevékenykedő vállalkozásai megbontják a valamikor létezett organikus egységet. Ennek a helyzetnek világos kifejeződése, hogy nincs nemzeti jövedelem, hanem van egyfelől GDP, másfelől GNP. A szuverenitás fogalmának *jogi érvényességi körén való túlterjesztése* korunkban *kategória hiba*; analitikusan túlterheltté, hasz-

³ Anderson, Perry: *Az abszolutista állam*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1989.

⁴ Szilágyi Péter: *Jogi alaptan*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2011, 192–200. o.

nálhatatlanná vált a kis és közepes gazdasági erővel rendelkező országok számára.⁵

A gazdasági és politikai szuverenitás a félperifériák és a perifériák számára a múlté, a közjogi tovább élhet. A jogi szuverenitás azt azonban nem zárja ki – sőt, ez teszi lehetővé –, hogy egy szuverén állam saját jól felfogott érdekében önként olyan kapcsolatokba lépjen más államokkal, melynek során közhatalmának egy részét másokkal együtt gyakorolja, vagy pedig közvetlenül egy regionális integrációs szervre delegálja azt. Ha a szuverenitás-transzfer mögött ilyen *önkorlátozás áll fenn*, akkor nincs szó külső alárendeltségről, hanem *önkéntes alávetésről*. (Ezt az Európai Unióra vonatkozóan a magyar Alaptörvény E) cikke (2) bekezdésében szelídítetten, egyes hatásköreinek szükséges mértékű átruházásaként fogalmazta meg.) Az EU nemzetállamok unikális szövetsége, amelynek vannak szupranacionális elemei: az alapító szerződések, a nemzeti joggal szemben érvényességi elsőlegességet élvező rendeletek és a luxemburgi bíróság mindenütt kötelező ítéletei. Nem sérelme tehát a közjogi értelemben vett szuverenitásnak, *ha a szuverén szuverén módon korlátozza önmagát*.

Ez az első korollárium, amelyet egy másodiknak is követnie kell: sérelmes azonban, ha a XX. század második felétől érvényes új mércéknek nem tesz eleget. A jog már nem pusztán „a hatalom birtokosainak az előnye” vagy „a hatalom tényének egy funkciója”; a jogrend már nem lehet „a szuverén egyedi vagy normatív formába öntött parancsa”, mert immanens korlátjai váltak elfogadottá az euroatlanti világban. Itt nem elemezhető, más kérdés, hogy az elvi mércéket gyakran olyan országokban is megsértik, ahol elismerték azok érvényességét. Az emberi jogok tiszteletben tartásának kötelezettségvállalása – az állami önkötelezés Georg Jellinek-féle nagy jelentőségű elvének mai változataként – és a hatalommegosztás az évezredekig abszolútnak tekintett szuverenitást relatív természetűvé változtatta. Nem relativizálta, hanem *megfosztotta abszolút jellegétől*. Az első és a második világháború, a gyarmatosítás kora, a genocídiumok és az emberiség elleni cselekmények nyomán – és elsősorban az euroatlanti térségben – *jelentős szakítás következett be a szuverenitás feltétlensége vonatkozásában*. Napjainkban csak azon államok minősülnek alkotmányos államnak, amelyek szakítanak az abszolút szuverenitással: elismerik az emberi jogok lényegét, nemzetközi egyezményekben is definiálódó katalógusát (vagy legalábbis azok egy lényeges részét); melyek az állampolgár szabadságának biztosítékai, és berendezkedésüket a hatalommegosztásra alapozzák. A hatalommegosztás sokak által félreértett s ezért kétes értékű tanítását tehát tömören konkretizálnunk kell.

⁵ Nem egészen ez a helyzet néhány jól integrált óriás-nemzetgazdaság, az USA, Németország, Kína, Japán, Oroszország esetében, ahol akár alkalmazható is volna a gazdasági szuverenitás érvényes fogalomként. Ezzel azonban most nem foglalkozunk.

A hatalommegosztó polgári jogállamban nem létezik abszolút hatalommal rendelkező instancia, mert a közhatalmat gyakorlókat közhatalmi eszközökkel kell ellensúlyozni. A hatalommegosztás rendezőelve „egy olyan államszervezeti struktúra létrehozásának követelménye, amely az államhatalom gyakorlásának megosztási rendszerével egyfelől megakadályozza az államhatalom koncentrációját, másfelől ezzel biztosítja az egyén és a társadalom szabadságát az államban”.⁶ Az államhatalom korlátozásához pedig a hatalom gyakorlásának ellenőrzése is hozzátartozik. A hatalommegosztás pedig nem a főhatalom kétségbe vonásának valaminő „egyensúlyozó” doktrínája, ahogy ezt sokan (félre)értik, hanem a túlzott hatalomkoncentráció ellenszere, amelyben a „le pouvoir arrête le pouvoir” (Montesquieu), azaz a hatalmat ellenhatalommal kell korlátozni elve érvényesül (Bibó István), mégpedig konkretizálva megoldásunkat: területi, időbeli és funkcionális hatalommegosztásként. Területi a központi és a helyi hatalmak (önkormányzatok) közötti hatalommegosztás; időbeli a különböző hatalmi ágak és semleges ellenőrző szervek leosztásának ciklikussága, illetve eltérő kinevezési időpontjai és tartama; funkcionális hatalommegosztás pedig a hatalmi ágak (törvényhozói – bírói – végrehajtói – alkotmányvédelmi – önkormányzati) közötti jogilag rögzített munkamegosztáson túl a korlátozó ellenhatalmak, egyensúlyok közötti azon viszony, amely kizárja, hogy ugyanazon politikai minőség választottjai és delegáltjai vehessék birtokba az összes hatalmi ágat és semleges ellenőrző szerveit. Ezen követelmények teljesülése esetén lehet a népszuverenitásból levezetett közhatalom alkotmányosan korlátozott. Ezt értjük azon, hogy elvesztette korábbi, abszolút jellegét.⁷

⁶ Korinek, Karl: A hatalommegosztási tan aktualitásáról, in: Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest, 2003, 677. o.

⁷ A mai Magyarországon a hatalommegosztás értékelésében két interpretációs típus létezik: az egyik szerint *eltolódás következett be* a hatalom megosztásában 2010 után és az Alaptörvénnyel – a parlamenti szuverenitás és a végrehajtó hatalom (kormányozhatóság) irányába –, de a doktrína érvényes maradt. A folyamat protagonistái ezt szeretik hallani, illetve ezzel igazolják a törvényhozás további folyamányait. A másik értelmezés szerint *a hatalommegosztás megszűnt* (például Sólyom László, Szoboszlai György). Saját előzőhöz közel eső harmadik álláspontom szerint *intézményes rendjében és hatásköreinek változása ellenére formálisan beszélhetünk hatalommegosztásról, mert intézményeit nem felszámolták, azonban „birtokba vették”, azaz megszállták alkotmányvédelmi és önkormányzati ellenhatalmi ágait és semleges ellenőrző szerveit*. Önkorlátozás hiányában nem lehet szubsztantív értelemben hatalommegosztás. Ez a helyzet állt elő hazánkban. Lásd Szigeti Péter: Az Alaptörvény karaktere – államelméleti és alkotmányjogi aspektusból, in: Szoboszlai-Kiss Katalin – Deli Gergely (szerk.): *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 2013, 519–536. o. (Ugyanez angolul: The Character of the Fundamental Law – From the Perspective of Constitutional Theory and Law, in: Smuk Péter [szerk.]: *Transformation of the Hunga-*

Mi van túl a nemzetállami szuverenitás jogi tartományán? Röviden és jelképesen azt mondhatnánk: a jog egyneműsítő, semlegesítő közegén túli komplex világ. Az sem nagyon segítene, ha a korai generalizáló terminológia-használat helyett gazdasági vagy politikai szuverenitás-fogalmakat képeznénk, mert a modern tőkés társadalmak és gazdaságok belső-külső komplexitásának és interdependenciájának mai fokán ez sem járható út. A jogon túlterjesztve sejtelmes, leegyszerűsítő és emotív fogalommal vált a szuverenitás. Sőt, egyenesen elzárja a látóhatárt a világregndszerben zajló új folyamatok tudatosítása elől (ezzel kapcsolatos összefüggéseket és empirikus mutatókat egyaránt hozni fogunk). Ennek gondolati birtokbavételéhez az általában vett szuverenitás elemzés vektorát multidiszciplináris aspektusokkal kell felváltani, néhol megújítani: a történeti dinamika mellett, a világgazdaságban lejátszódó hierarchizáló folyamatok és az új, regionális politikai integrációs formák elemzésével: EU, NAFTA, délkelet-ázsiai térség. (Ezek aligha gyömöszölhetőek be a jogtudományi elemzés homogén közegébe, ahol példának okáért az Egyesült Államok és Etiópia egyenlőnek és egyaránt szuverénnek tételezett.) A világregndszer-kutatás éppen ezt vállalja fel: a globalizációs folyamatban homogenizálódó világgazdaság és a fejlettségi fokok és nemzeti-kulturális mintázatai szerint megszüntethetetlenül heterogén világtársadalom ellentmondásos egysége válik az elemzés tárgyává.

A nemzetállami keretekben a politikai cselekvés alanyai a társadalmi osztályok, tárgya pedig az állam (Peter Taylor), amit politológiai szempontból ki kell egészítenünk az államhatalommal – annak megszerzésével, megtartásával vagy makrotársadalmi hatású döntéseinek befolyásolásával. Az uralkodó osztály eszméi, értékrendje, eljárásai a társadalom uralkodó eszméi, s intézményei ezen uralkodó eszmék intézményesülései. A demokrácia is az uralomgyakorlás egyik módozata, azzal az előnyös tulajdonságával, hogy a vezetettek maguk választhatják ki vezetőiket, tapasztalataik alapján. A vezető kiválasztás ezen elve azonban nem helyettesítheti és feledtetheti a demokrácia egy másik fogalmi összetevőjét: az anyagi és szellemi (oktatási, kulturális, műveltségi) javakhoz való hozzáférést, a társadalmi egyenlőség-egyenlőtlenségek kérdését. Az egyéni képességek és teljesítmények közötti különbségek elismerése – ami csak az aszketikus idealisták által tagadott pozíció – nem azonos az osztályszintű egyenlőtlenségek reprodukciójával, ami korunkban már nemcsak nemzetállamokon belüli struktúrák következménye, hanem a nagymértékben egyenlőtlen és hierarchikus szerkezetű⁸ világregndszeré, a centrum – félperiféria – periféria függési formaké.

rian Legal System, 2010–2013. Wolters Kluwer – Complex Kiadó, Budapest, 2013, 223–236. o.)

⁸ Egy friss adalék az egyenlőtlenségek dimenziójáról és a gazdagság hierarchiájáról: a *Forbes* magazin 2012. márciusi száma annak örvendezett, hogy „a dollármilliárdosok osztálya soha nem látott méretűvé növekedett: 1226-an tar-

Amíg a liberális gondolkodásban a kitüntetett szubjektum az *egyén* („La liberté individuelle avant de tout”), a konzervatívban pedig a jelenbe integrálódott hagyományokat képviselő *nemzet*, addig a nem romantikus és nem polgári szocialisták számára az osztály. Nem a XIX. századi proletariátus, hanem a XXI. századi *munkatársadalom* („Arbeitsgesellschaft”), minden szellemi és nem szellemi munkát végző, vállalkozói tőkés által alkalmazott bérmunkás. Az eleven emberi munka hordozói, amelyből holt munka, tőke lesz. Az áruvilág egyetlen olyan tagja, amely képes arra, hogy saját maga munkavégző képességének használata során, annak újratermelésén túl értéktöbbletet állítson elő. Az osztályuralom többé-kevésbé demokratikus megszerveződése esetén persze kevésbé szükséges az alárendelt osztályok féken tartásához állami erőszakhoz folyamodni, mint e nélkül (a monopolisztikus hatalomgyakorlás esetében). Mindez a világgazdaság centrumában – ahol magas szintű és rendszeres pótlólagos erőforrások állnak rendelkezésre –, az *egyenlő és a nem egyenlő csere* mechanizmusain,⁹ valamint a *geopolitikai függési* formákon keresztül, viszonylag könnyen megy. Eltérően a közepesen fejlett, félperiferikus országoktól, amelyek a világgazdaságban megszerezhető profitokból csak annyiban részesedhetnek, amennyi a rendszerben maradásukhoz szükséges. (Más okok mellett ezért kevésbé sikeres az ex-szocialista országokban a polgári demokrácia meghonosítása.) „A világrendszer-elemzésben a hegemoniát egy magasabb cselekvési szinten értelmezzük: az államok a cselekvés alanyai, a világrendszer pedig a cselekvés tárgya.”¹⁰ Amihez azt kell hozzáfűznünk, hogy az alanyok ezen leírása csak a tisztán államközi rendszerben volt érvényes, amit éppen a globális kapitalizmus változtat meg: új szereplők jelennek meg a világrendszerben, részben a nemzetállamok *mellett* (transznacionális vállalatbirodalmak és kontinenseket összekötő kereskedelmi hálózatok; a valuták, az értékpapírok átértékelését végző elektronizált tőzsdék), részben azok *felett*: a globális kapitalizmus szuperstruktúrája, amely a világrendszerben meghatározó politikákat tud érvényesíttetni.

toztak ide, köztük 425 amerikai, 95 kínai és 96 orosz, vagyonuk összesen 4,6 billió dollár volt, ami felülmúlta Németország GDP-jét.” Therborn, Góran: Osztály a XXI. században?, in: *Eszmélet*, 2013/97. szám, 24. o.

⁹ a) *Egyenérték* cserénél: azonos termék előállítása a félperifériákon és a perifériákon ugyanazon eleven munka ráfordítás mellett lényegesen olcsóbb, mint a világgazdaság centrumaiban. Mivel így a kizsákmányolás rátája (m / v) magas, ezen keresztül nő a profit rátája ($m / c + v$) is. Ezért (is) élnek a termeléskihelyezés gyakorlatával a TNC-k. b) Az *egyenlőtlen csere* egyik bizonyítéka: a *terms of trade* – különös módon – mindig a centrum országok javára alakul kedvezően. Empirikusan bizonyítja mások mellett Stiglitz, Joseph E.: *A globalizáció és visszasságai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003, 26–27. o.

¹⁰ Taylor, Peter: Mitől modern a világrendszer? Hétköznapi modernitás és globális hegemonia, in: *Eszmélet*, 1997/33. szám, 18. o.

Charles Kindleberger klasszikus munkája¹¹ volt az, ami elsőként kapcsolta össze a nemzetállami rendszer válságát egyfelől a nemzetgazdaság megszűnőfélben lévő folyamataival, másfelől pedig a TNC-k erejével. A világgazdaságot behálózó transznacionális korporációk – számukat 60 000–63 000 közöttire tehetjük – „egy országnak sem tartoznak nagyobb lojalitással, mint a másoknak, miként egy országban sem érzik magukat teljesen otthon” – jellemzi Arrighi.¹² Egy újabb keletű, jellemző adat a magán nagyvállalatok (*corporate powers*) gazdasági hatalmáról: „2011 nyarán az Apple már több likvid tőkével rendelkezett, mint az Egyesült Államoknak a kormányzata.”¹³ A mamutcégek gazdasági hatalma vetekszik sok-sok nemzetgazdaság erejével.¹⁴ Gazdasági döntéseiket – nem meglepő módon – kizárólag a profitabilitás jellemzi, s ennek és a liberalizált világpiaci viszonyoknak a következtében terjedhetett el a „délocalisation” gyakorlata.

Kevésbé elismert, alulértékelt tény, hogy a polgári nemzetállamok ez ideig legfejlettebb történelmi formájának (amelyet valóban magas fokú társadalomintegráció jellemzett), a jóléti államok válságának éppen az az egyik kitüntetett oka, hogy sok-sok cég, köztük a TNC-k elhagyták egykori anyaországukat. Ezzel csökkentették az anyaországban befizetett adók volumenét, miközben a munkahely-megszüntetéssel növelték azt a problémahalmazt, amelyet éppen az államnak kellene kezelnie. E folyamatok politikai konzekvenciái sokrétűek, egészen odáig, hogy Wallerstein joggal jellemezhetette ezeket a hosszú távon ható folyamatokat „a nemzetállamok delegitimálódásaként”.¹⁵ Ilyen körülmények között is lehet nemzetgazdasági minisztériumokat működtetni, erőfeszítéseket tenni a nemzetgazdaság dezintegrálódási folyamatainak fékezésére, az azonban bizonyos, hogy a folyamatot megállítani nem lehet. Ugyanis a kapitalista rendszer egyik Marx által megállapított, Rudolf Hilferding és azóta sokak (például a már említett Went) által igazolt mozgási és

¹¹ Kindleberger, Charles: *American Business Abroad: Six Lectures on Direct Investment*. Yale University Press, New Haven, 1969.

¹² Arrighi, Giovanni: Kelet-Ázsia felemelkedése és az államközi rendszer el-sorvadása, in: *Eszmélet*, 1996/30. szám, 175. o.

¹³ Therborn: *i. m.* (2013) 22. o.

¹⁴ Robert Went (*Globalizáció. Neoliberális feladatok, radikális válaszok*. Perfekt Kiadó, Budapest, 2002, 42–46. o.) jellemző kimutatást közölt a *világ 99 legnagyobb gazdasági egységéről*, GNP/forgalom 1998-as mutatója alapján. Igaz, az első 23 helyen még nemzeti össztermékek állnak. 1. USA = 7 922 651 millió \$; 2. Japán = 4 089 910; 3. Németország 2 122 673 (...); 22. Törökország = 200 505; 23. Dánia 176 374 millió \$; azonban 48 *magáncég fért rá* a listára, a legnagyobb a *General Motors* 161 315 millió \$-jával, közel hozzá Norvégia (27.) és Lengyelország (28.), míg hazánk a 90. helyen áll 45 623 millió \$-os forgalmával, és 41 cég előzte meg.

¹⁵ Wallerstein, Immanuel: Globalizáció vagy az átmenet korszaka? A világrendszer alakulásának hosszú távú szemlélete, in: *Eszmélet*, 1999/43. szám, 32–33. o.

fejlődési törvényszerűsége – a tőke koncentrációs és centralizációs folyamata – megállíthatatlan. A termelőerők fejlődése túllépett a TNC-k számára különösen szűkös nemzetgazdasági határokon. *A globalizált kapitalizmus a tőke új mozgásformája*. Ez hozta létre a nemzetállamok melletti új szereplőket, az új szabályozó hatalmakat, és erősítette fel a regionális integrációkat. Innen érthető az is, hogy számos ágazatban, területen monopolizált viszonyok (oligopóliumok, duopóliumok) alakulnak ki, korlátozva-felszámolva a versenygazdaságot, mintegy láthatóvá téve a láthatatlan kezeket, miközben más ágazatokban-területeken a nemzetgazdasági szinten megszűnt verseny világgazdasági szinten visszaáll.

Ami a politikai folyamatok természetének megváltozását illeti, Joseph Stiglitz tömör tézisével érzékeltethetjük az új állapotokat: *a politika globális irányítása globális világkormány nélkül történik*. Ezt a helyes tézist saját kutatásainkkal igazolnánk, és pedíg a szuperstruktúra szabályozó hatalmának bemutatásával, melyet Lányi Kamilla, majd az őt továbbfejlesztő Szalai Erzsébet fogalomalkotásához kapcsolódva társadalomelméleti kategóriaként bontunk ki.

A szuperstruktúra *per definitionem* olyan felépítmény, ahol az önmagukat dereguláló államok nemzetközi egyezményei regulálják a világgazdasági viszonyokat. A kifejezés azonban nemcsak egyszerűen magyarázatot, hanem egyenesen fogalmi elemzést is kíván. Negatív oldaláról indulva: mit nem jelent – legalábbis számunkra mit nem jelent – a szuperstruktúra? Először is: szó sincs valamiféle New York–Tel Aviv-összeesküvésről, valamiféle, a pénztőke mozgását abszolutizáló, olyan jobboldali antikapitalizmusról, amely aztán előszeretettel keres bűnbakokat – a tőkés világgazdaság társadalmi viszonyainak elemzése helyett – a zsidóságban, faji kérdéssé alakítva azt a szociális kérdést, amely a mai világtársadalmat jellemzi. Vagy pedig bankár-összeesküvést lát ott, ahol a pénztőke csupán a tőkeviszony egyik funkcionális formája, s ahol – szerinte – a kamat eltörlése kihúzná a dolgok méregfogát. Szemben a jobboldali antikapitalizmusok szubjektívizáló felfogásával, maradjunk inkább azon a ma is érvényes marxi állásponton, hogy a személyek a társadalomtudományi elemzés számára csak annyiban érdekesek, amennyiben személytelen társadalmi viszonyok megszemélyesítői. A társadalomtudomány nem az egyes egyénnel foglalkozik, hanem azokkal a társadalmi folyamatokkal, amelyeket az egyes emberek – nagyon különböző módokon és mértékben, tipikusan vagy egyáltalán nem tipikusan, hanem egyedileg – hordoznak. Ezzel szemben az antiszemizmus és a pénztőke összekapcsolása – gyakorta a jó, nemzeti, termelő tőkessel szembeállítva – a politikai állatvilág azon meséi közé tartozik, amelyek nemcsak a kritikai társadalomelmélet nivója elé, hanem egyenesen az államiság előtti állapotba, a törzsi-nemzetségi szervezethez körülményei közé viszik vissza a politikáról való gondolkodást azzal, ahogy vérségi-etnikai köteléket keresnek ott, ahol egyfelől az államiság területi-politikai szerveződési elve váltotta fel az etnikumét, másfelől a

tőkés piacgazdaság dologszerű, objektív racionalitása a személyi függelmi, premodern alárendeltségi viszonyokét.

Pozitív meghatározottságai felől: a szuperstruktúra *intézményi és ideológiai elemek együttese*, s ennyiben a gazdasági alapépítmény felépítménye, de a világtársadalom olyan sajátos állapotában, ahol ez a felépítményi szerkezet *nélkülözi a legitim közhatalmat*, a nemzetállami cselekvések mögött álló impériumot. Intézményesülés, mert leírható *szervezetek* (Valutaalap, Világbank, G-8-ak, Világkereskedelmi Szervezet, az OECD-koordinációban részt vevő országok), *normák, szerepek*, továbbá *szocializációs mechanizmusok és informális befolyásolások* együtteseként, és *ideológia* – mert a szuperstruktúra politikai szereplőinek koordinációját teszi tudatossá és cselekvőképessé – a mainstream neoliberális gondolkodásmódja által. Ez a washingtoni konszenzusban (1989) nyerte el legvilágosabb kifejezési formáját. Világpolitikát meghatározó jelentőségű tehát a nemzetállami felépítmények feletti képződmény, s ezért szuperstruktúra,¹⁶ anélkül hogy valamiféle világkormánynak vagy a törvényes erőszakot monopolizáló szervezetnek kellene és lehetne elképzelnünk. Ezenfelül reflexiós természetű fogalomalkotásról van szó, mert a jelenlegi világgazdaság infrastruktúrája egyfelől saját szuperstruktúrával rendelkezik, amely megkülönbözteti minden más korábbi tőkés formáció felépítményétől, másfelől ez a szuperstruktúra saját alapzatának a következménye: *ki is fejezi, jogviszonyaival oltalmazza és relatív autonómiája révén alakítja és formálja is a világgazdaság és ennek következtében a világtársadalom érdekviszonyait*. Ily módon az önmagukat dereguláló centrum nemzetállamok nemzetközi intézményeken és megállapodásokon keresztül szabályozzák – saját, jól felfogott érdekeik szerint – a szabad versenynek mondott, önszabályozó világpiacon. Állam- és jogelméletileg általánosítva: a szuperstruktúra és a „legfelső” helyzetéből kiesett szuverén nemzetállam között (legtöbbször) a kölcsönös függésen túl valamilyen funkcionális munkamegosztás komplementer és alárendeltségi viszonya áll fenn.¹⁷ Sok döntés az egyes nemzetállamok fölött születik meg, a végrehajtás és annak módja azonban a nemzetállam hatóságainál marad.

Perspektívát adva: messze kerültünk a kezdetektől, attól a szabad verseny korszakbeli állapottól, amelynek reprezentatív művét *A nemzetek gazdagsága* (Adam Smith, 1776) jelentette, és attól az aranykorszaktól is, amelynek nemzetállamát kítúnó állambölcselnök, Jászi Oszkár (1875–1957) még akként jellemezhetette, hogy annak integráns része a nemzet-

¹⁶ A szupranacionális szervezetek kompetencia-szintje egyértelmű: a nemzetközi pénzügyeket a Valutaalap, a nemzetközi hiteleket a Világbank, a világkereskedelem viszonyait pedig a WTO döntő mértékben szabályozza.

¹⁷ Szigeti Péter: Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világgazdaság jelenlegi stádiuma. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005, 129–131. o.

gazdaság.¹⁸ Ilyen viszonyok között már sem a nemzetgazdaságok, sem a nemzetállamok mint entitások nem kapcsolhatók össze megalapozottan az általában vett szuverenitással. Mutatis mutandis a politikai folyamatokban is végbement egy ilyen demokráciadeficitet is okozó változás és erózió.

Ma a nemzetállami szuverenitás érvényessége a közjog dimenziójára korlátozódik.

¹⁸ Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1912.